

ERA.T-76.1.16569

A-2311

1
ENSV MINISTRITE NÖUKOGU RIIKLIK EHITUSKOMITEE
KULTUURIMÄLESTISTE RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

RUPI "EESTI EHITUSMALESTISED"

OBJEKTI AADRESS: Tartu rajoon, Uhti

OBJEKT: Uhti körts

TELLIJA: EPA Ülenurme Õppe-katsemajand

TÖÖ № III-89027

KOMPLEKSSED TEADUSUURINGUD

Uhti körtsi laiendatud
arhitektuuriajaloolised eritingimused

KÖIDE

Peaархитект

Osakonna juhataja

Osakonna peaархитект

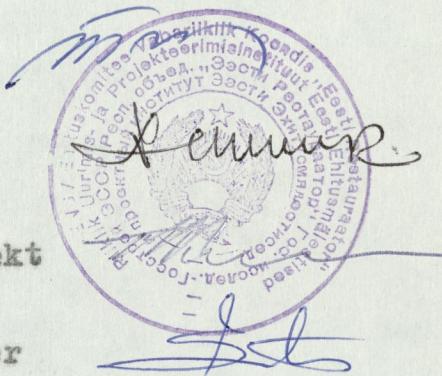
Projekti peainsener

H. Toss

V. Kukkur

A. Kann

H. Sirts

Köite koostas:

Nimi, eesnimi

Ametikoht, eriala

Allkiri

Märkused

Sauder, Olev

ajalooolane

Olev

Sisukord

Sissejuhatus	4
Ajalooline ülevaade	5
Ehituskirjeldus ja analüüs	9
Eritingimused	12
Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus	14
Fotode nimestik	15
Fotod	16

Sissejuhatus

Tartu lähedal vana Võru maantee ääres paiknev Uhti ehk Valge körts on riikliku kaitse all vabariikliku tähtsusega arhitektuurimälestisena (nr.511). Möödunud sajandil ja varremgi küllaltki tihedalt maanteede ääres seisnud maakörtsidest ei ole tänaseks enam palju säilinud. Selle taustal on klassitsistlikust ehitusstiilist lähtuv Valge körts meeldivaks erandiks. Kahjuks on stiilne hoone kehvapoolses tehnilises seisundis ning sobimatu juurdeehitus kahjustab oluliselt üldmuljet. Arhitektuurimälestisele sobiva seisundi tagamiseks on vaja senist praktikat otsustavalalt muuta.

Käesolev ajalooline ülevaade koos eritingimustega on koostatud Ülenurme sovhoosi tellimisel, kellel on kavatsus saada Uhti körtsi valdajaks (praegu on see eravaldises) ning see kohandada kauplus-sööklaks.

Ajalooline ülevaade

1801/04.a. oli Reola mõisa maadel kolm körtsi, kõik Tartu-Võru maantee ääres. Samas lähedal, Ülenurme mõisa mail oli Pusepera körts, Reola valdustest veidi Võru pool oli Kolga körts, Tatra orus olid Kambja mõisale kuuluvad vesiveski ja körts (foto 3).¹ 1805.a. andmeil oli ka Lepiku karjamõisa juures körts.² Ajas veelgi tagasi minnes on meie käsutuses 1693/94.a. Liivimaa kaart, millel Tartust kuni Reolani on märgitud viis körtsi.³ Nende lokaliseerimise juurde tuleme hiljem tagasi. Niisiis on suhteliselt väikesel maa-alal olnud vähemalt 7 körtsi. Tänaseni on neist säilinud vaid Valge körts, teised on hävinud ning nende täpsemat asukohtagi pole looduses võimalik kindlaks teha.

Kuna körtside tegevus seostub vahetult mõisaga, anname alljärgnevalt põgusa ülevaate Reola mõisa ajaloost. Juriidilistes dokumentides ja publikatsioonides on alati Reola mõisa nimetatud koos Uhtiga.

1522.a. läänistas Tartu piiskop Johannes Reola mõisa kloostrifoogt Peter Stackelbergile. Tema poeg, Tartu toompraost müüs Reola pärusmõisa 1546.a. 3000 Riia marga eest Johann Zögele.⁴ 1554.a. nimetatakse mõisa Suure-Reolaks (Groß -

¹ RAKA, f.2072, n.5, s.433.

² RAKA, f.567, n.2, s.98, l.23.

³ RAKA, f.308, n.2, s.6.

⁴ L.v.Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I Theil. Dorpat 1877, lk.35.

-Rewold). Poolaegne mõisa valdus on mõneti ebaselege. Rootsii
kuningas Gustav Adolf andis Reola 1630.a. Sigismund Beckerile,
kes selle samal aastal Riia kodanikule Heinrich Wulffile müüs.
1632.a. ostis Reola kuninglik õuekohtunik, linnusekrahv ja
muude kõrgete tiitlite kandja Johann von Ulrich.¹ 1638.a. toi-
munud maarevisjoni ajal oli mõisaomanikuks eelmise poeg Wil-
helm von Ulrich. Sellest ajast pärinevad esimesed teated ka
kõrtside kohta: üks oli Kirumpä tee (vana Võru mnt.) ääres,
teine Uhtikülas. Viimase lätlasest kõrtsmik Jane maksis mõisa-
le (aastas?) $\frac{1}{8}$ adramaa kasutamise eest 1 tunni rukkeid, 1 tun-
ni otri ja tegi 2 päeva tööd. Tal oli 1 hobune ja 1 lehm.²
Rootsiaja lõpust, 1688.a. pärineb vanim Uhti mõisa maade
kaart, kuid seal on mõisasüda tähistatud tingmärgiga, üksik-
hoonena on märgitud vaid rehi (foto 2).³ Kõrtsid on tingmärgi-
ga kujutatud 1693/94.a. Liivimaa kaardil, millisel on Tartu-
-Kirumpä-Vastseliina tee ääres märgitud kõik kõrtsid ja mõi-
sad (foto 1).⁴ Seal on Reola ja Uhti mõisad, Reola mõisa lähe-
dal kaks kõrtsi, Uhti kõrts (Uchtkrug) ja veel üks kõrts vii-
mases Tartu pool. Täpsemalt neid looduslikeks lokaliseerida pole
võimalik, kuid oletatavasti võime neid seostada 19.sajandi
vastavate hoonetega.

Reduktsionist jäi Reola mõis puutumata ning Ulrichide
suguvõsa käes oli see pikka aega. Alles 1764.a. müüdi Reola
koos Uhtiga 13.700 rubla eest parun Martin Gustav Scholzile.⁵

¹ Sealsamas

² Liivimaa 1638.a. maarevisjon. Tartu 1941, lk.121-123.

³ RAKA, f.308, n.2, s.75.

⁴ RAKA, f.308, n.2, s.6.

⁵ Stryk, op.cit.

7

1803. aastast on meie käsutuses mõningad andmed körtside kohta. Uhti körtsmik Rubbe Jüri oli 50 aastat vana, Leppiku körtsmik oli 55 aastane Kanniko Ado.¹ 1805.a. oli Uhti karjamõisa körts antud künnendrendile kellelegi vabale venelasele Ivan Arhipoffile. Samasugust renti mõisale maksis venelasesest Reola körtsmik Feodor Ivanov.² Samal 1805.a. on Uhti karjamõisa körtsmikuna märgitud kedagi Marryt ja Leppiku körtsmikku Gretet.³ 1805.a. oli ilmselt rendilepingute sõlmimise aeg, kuid kuupäevaliselt ei selgu kumb oli hilisem ning jää edaspidiseks jöusse. Dokumentides torkab aga silma, et ühte nimetatakse Uhti körtsiks, teist Uhti karjamõisa körtsiks. Kui võtame uuesti vaatluse alla 1801/04.a. kaardi, näeme seal ühte körtsi, mida nimetatakse Ucht Krug ja teist, mis on karjamõisa (Ucht Hoflage) juures, nimetatakse lihtsalt Krug. Viimase körval on ka veski. Selle körtsi juurest lähtub Kambjasse viiv tee. Karjamõisa, tuuleveski ja tee järgi saamegi tähest Valget körtsi identifitseerida 19.sajandi alguse Uhti karjamõisa körtsiga.

1835.a. ostis Reola ja Uhti mõisad 125.000 höberubla eest krahv Georg Canerin.⁴ Nende valdused laienesid naaber mõisate arvel. Reola ja Uhti müüdi 1865.a. von Stael-Holsteinidele.⁵

¹ RAKA, f.2469, n.3, s.72, l.28.

² RAKA, f.567, n.2, s.98, l.6-7.

³ RAKA, f.567, n.2, s.98, l.23.

⁴ Stryk, op.cit.

⁵ Sealsamas

1890.a. alates oli mõisate omanikuks Tartu kodanik Fried-
rich Joachim Hübbe,¹ Valduste hulka kuulus ka kolm körtsi.

1894.a. koostatud hoonete nimekirjas on kirjeldatud kahte:
eluruumide ja talliga mõisakörts ning samasugune Uhti körts.
Esimene on puust ja kivist, kivist katusega; teine kivist,
laud ja sindlikatusega.² Nimekirjast jääb selgusetuks kumba.
Uhti körtsi on silmas peetud.

Viimasteks omanikeks enne Eesti Vabariigi maareformi olid
von Kraused.³

Sajandivahetusel toimusid suured muutused viinamüigi kor-
ralduses. Viinamonopoli kehtestamisega suleti körtsid ning
paljud neist eksisteerisid edasi poodidena.

¹ A.Richter. Baltisches Verkehrs- und Adressbuch. Livland.
Riga 1909, lk.585-586.

² RAKA, f.2469, n.3, s.73, l.243 p.

³ Tartumaa. Maateaduslik ja majanduslik koguteos. Tartu 1925,
lk.171.

Ehituskirjeldus ja analüüs

Uhti ehk Valge körts on ühe talliga telliskivihoone.

Krohvitud ja valgeks lubjatud seinte järgi ilmselt ongi körts oma nime saanud. Körtsitoa osa on tallist kitsam, kogu hoonet kattev katus aga talli laiune, seepärast moodustub körtsitoa ette varjugalune. Viimane toetub paaris paigutusega toskaana sambale (üks nendest on hävinud). Talli esifassaad on kaunistatud kolme suure petikkaarega. Lamekaarne talli värvav paikneb poolenisti varju all, laugel nurgatahul, mis ühendab körtsi ja talli. Talli otsaseinas on samuti petikkaared ja värvav (praegu on otsasein varjatud ajutise juurdeehitusega). Algsest on hoonet katnud kelpkatus, kuid see on hiljem ümber ehitatud viilkatuseks. Enam kui muudetud katusekuju, rikub körtsihoone üldmuljet silikaadist juurdeehitus. See on körtsihoonest kitsam ning petikkaarega kujundatud otsaseina on võimalik veel näha (foto 11).

Väliskujunduses on dekooriellementidena lisaks sammastele ja petikkaartele tähtis koht ka lopsaka profiiliga katusekarniisil.

Algne sisemine ruumijaotus on körtsihoonel enam-vähem säilinud: piki hoonet kulgeb üks vahesein ning kaks risti vaheseina. Körtsi all on väike völvitud kelder.

Kuna meil puuduvad otsesed andmed Valge körtsi ehituslookohta, siis peagi toetuma võrdlusandmetele.

Tuginedes K. Aluve uurimusele eesti maakörtsidest esineb Eestis kolme tüüpi körtse: ilma tallita, ühe talliga ja kahe

talliga.¹ Ilma tallita körts kujutab endast kõige arhailisemt tüipi, olles välja kujunenud eesti rehielamu primitiivsest kahe ruumiga tüübist. Need olid nagu taluhoonedki palkidest, kaetud õlgkatusega, savist või kividest põrandaga, ruume soojustati suure kerisahjuga.² Körtsihone geneesis on veel väga palju poleemilist, seetõttu arhailisel körtsitüübil pike-malt ei peatu. Valdava osa tänaseni säilinud körtsidest moodustavad ühe talliga ja kahe talliga körtsid. Ühe talliga körtse on 44 %, kahe talliga 54 % ning ilma tallita vaid 2 %.³ Nii ühe kui ka kahe talliga körtsihonele on tüüpiline ulualuse olemasolu körtsitoa ees. Ühe talliga körtsitüübi juures on valdavaks ulualusega hooned, mida leidub vörreldes ulualuseta hoonetega kolm korda rohkem.⁴

Üldkäsitlustes puudub körtsitüüpide leviku täpsem ajaline periodiseerimine, kuid üldiselt võib järelidata, et maakörtside arhitektuuruses ilmes erilisi hüppeid ei toimunud. Ehitusstiili epohhe markeerisid vaid üksikud detaolid.

Niisiis kujutab Valge körts üldlähenduselt vägagi levinud körtsitüpi. Ehitusaaja võime täpsemalt määratleda dekoorielelementide järgi. Körtsi väliskujunduses on lähtutud klassitsistlikest kujunduselementidest: toskaana sambad (kuigi ilma paisutuseta) ulualuse ees, kaaraknad ja petikud talli seintes ja körtsitoa otsaseinas, räästakarniis. Kõik need elemendid viitavad ehitusajale 19. sajandi keskpaigas. Sarnase pildi, küll ka-

¹ K. Aluve. Maakörtsid ja hobupostijaamad Eestis. Tln., 1976, lk. 12-13.

² G. Ränk. Der Krug in Alt-Livland und im später Estland. Stockholm 1977, lk. 37-43.

³ Aluve, lk. 13.

⁴ Aluve, lk. 13.

he talliga körtsihoonest, annab meile tõenäoliselt 1840.-50.-ndail aastail koostatud tundmatu (võimalik, et Sootaga) körtsi projekt (fotod 4,5).¹ See hoone on küll planeeritud keskse mantelkorstnaga, kuid niisugune lahendus polnud 19. sajandi keskpaiku enam reeglipärane.

Praegu segab eksterjööri harmooniat proporsionaalse kõrgusega kelpkatuse puudumine.

Kui teostuse ja viimistluse järgi võib 19. sajandi körtsihoooneid jagada pelgalt rahvapäraseid traditsioone jälgivaiks ja mõisahoonete kaudu ajastu üldisi ehitusstiile jälgivaiks, siis Valge körts kuulub kindlasti viimaste hulka. Traditsioonilise hoonekehandi juures on oskuslikult rakendatud klassitsistlike dekoorielemente. Siin on hästi näha talupoegliku ehituse ja omaaegse arhitektuuri suurmoe põimumine.

¹ RAKA, f.3828, n.1, s.213, l.8.

Eritingimused

Uhti ehk Valge körts on suhteliselt hästi säilitanud oma ajaloolise ilme. Kuigi niisugune kahe talliga körtsitüüp oli omal ajal laialt levinud, on Valge körts oma individuaalsetes lahenduses täiesti kordumatu. Seega on meil tegemist väga kõrgelt hinnatava arhitektuurimälestisega. Seepärast tuleb hoone kohandamisel kauplus-sööklaks silmas pidada järgmisi nõudeid.

1. Säilitada algse kehandi gabariigid, põhimötteline ruumi jaotus, akna- ja ukseavad.
2. Lammutada silikaadist juurdeehhitused.
3. Mitte kavandada uusi juurdeehitusi. Erandjuhul tuleb uus juurdeehitus kõne alla körtsi tagaküljel.
4. Taastada kelpkatus proporsionaalses kõrguses, katteks kasutada katusekivi või sindlit.
5. Säilitada kõik algsed dekoorieleendid; puuduvad osad taastada analoogia põhjal (näit. üks sammastest).
6. Väliuurimistega kontrollida körtsitoa akende ja uste algset asukohta ja suurust ning vastavalt tulemustele need paigutada. Aknad kavandada nelja või enama ruuduga.
7. Väliuurimistega kontrollida talli akende suurust ning vastavalt tulemustele need vormistada.
8. Välisuste ja väravate kujundamisel eeskuju võtta talli väravate kalasaba laudisest.

Hoone edasisel projekteerimisel kauplus-sööklaks võiks tellida projektdokumentatsioon RUPI-lt "Eesti Ehitusmälestised" või teiste projekteerijate korral kooskõlastada projekt-dokumentatsioon RUPI-s "Eesti Ehitusmälestised".

Ainult maksimaalselt säilitades ajaloolist ehituskehadt kõikides vormielementides ja detailides säilitame paikkonnale aegade jooksul ladestunud omapära. Arhitektuurimälestist respekteeriv kohandamine sellele hästi sobivatele funktsioonidele väärristab kindlasti Uhti kaasaegset miljööd.

Kasutatud allikmaterjalid ja kirjandus

Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (RAKA) fondid 308, 567, 2072,
2469, 3828.

K. Aluve. Maakörtsid ja hobupostijaamat. Tln. 1976.

Liivimaa 1638.a. maarevisjon. Tartu 1941.

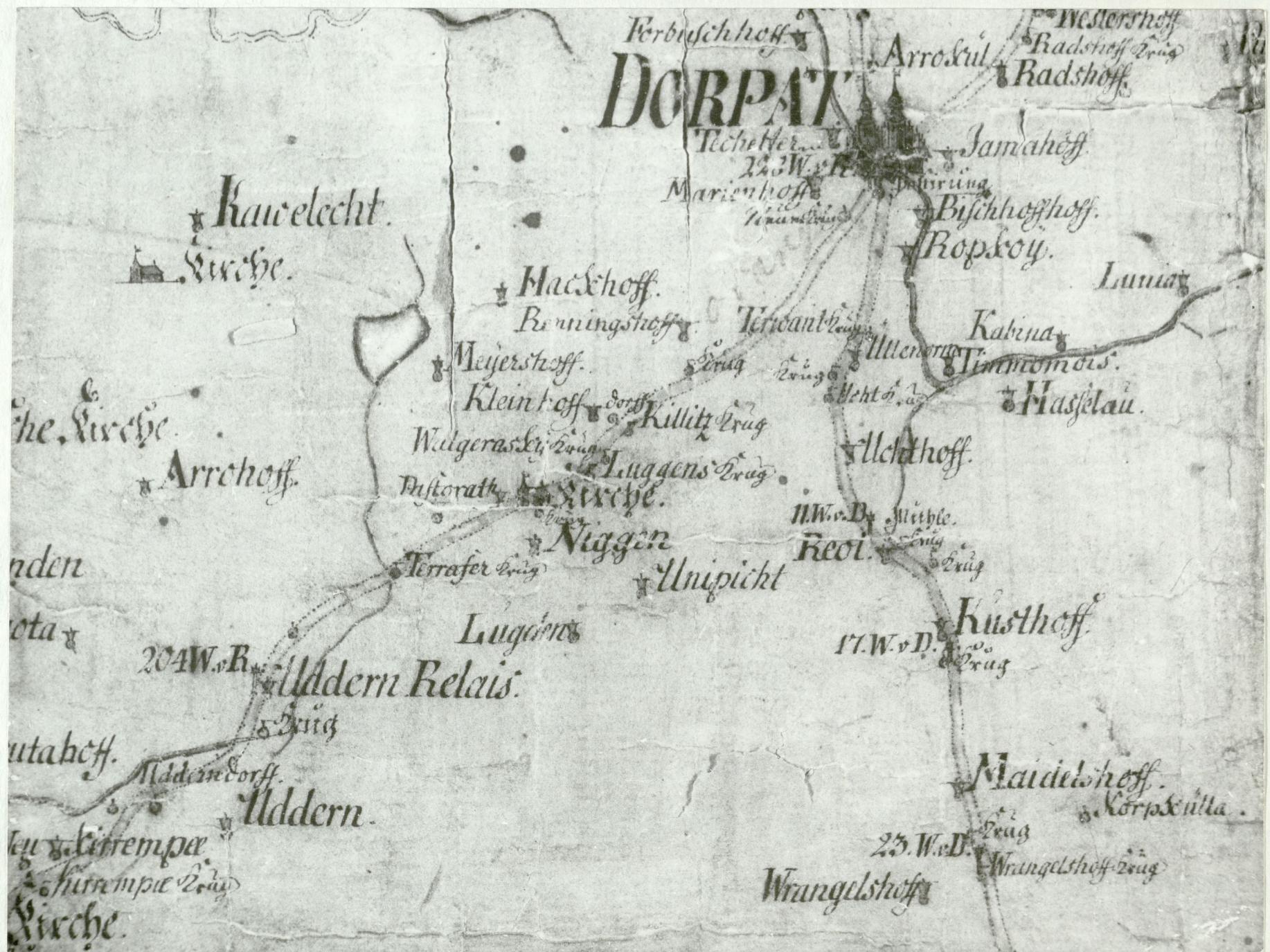
A. Richter. Baltisches Verkehrs- und Adressbuch. Livland.
Riga 1909.

G. Rämk. Der Krug in Alt-Livland und im später Estland.
Stockholm 1977.

L.v. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands.
I Theil. Dorpat 1877.

Fotode nimestik

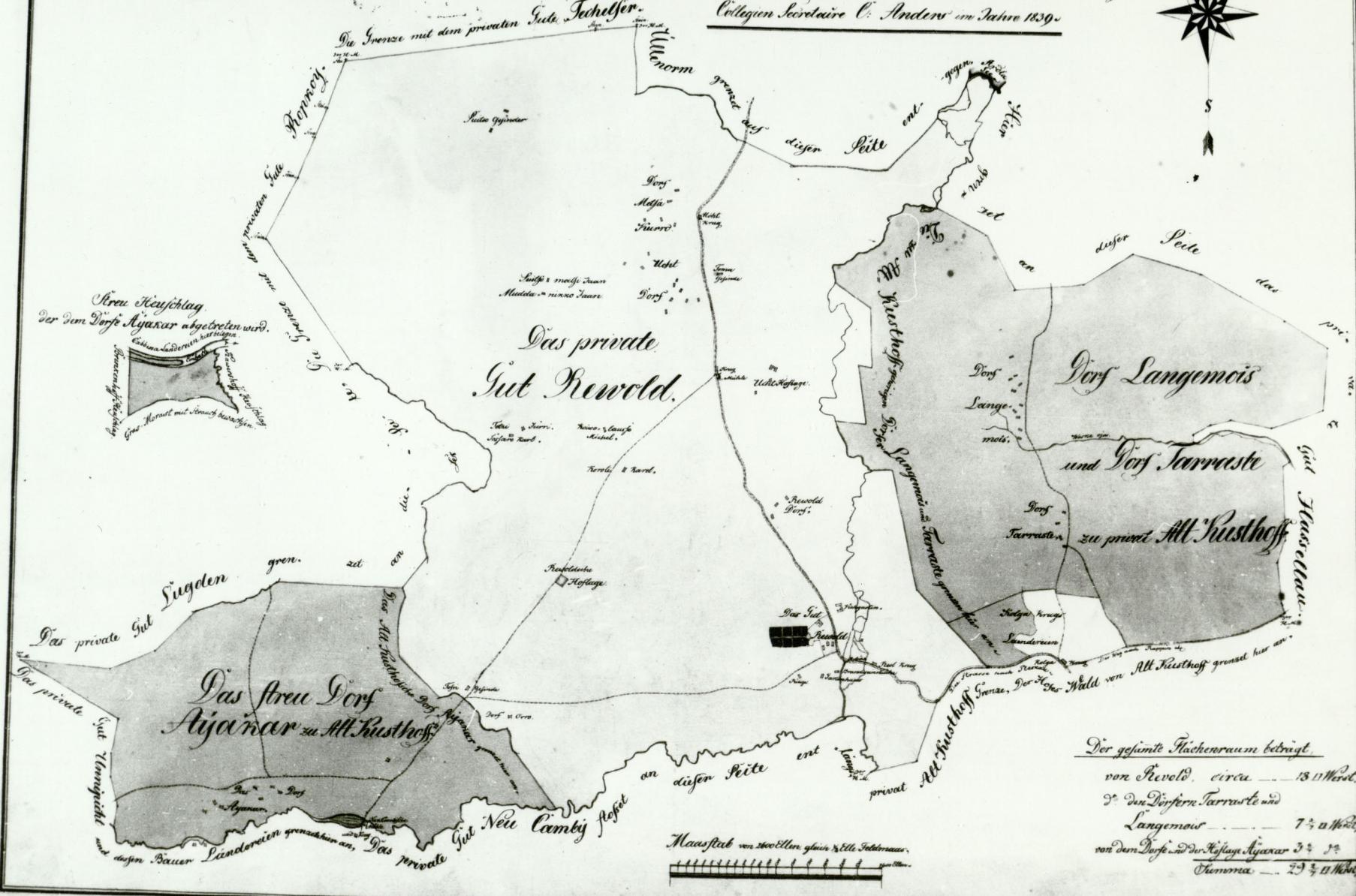
1. Fragment Liivimaa kaardist 1693-1694.a.
(RAKA, f.308, n.2, s.6).
2. Fragment Uhti mõisa kaardist 1688.a.
(RAKA, f.308, n.2, s.75).
3. Reola mõisa kaart 1801/1804.a.
(RAKA, f.2072, n.5, s.433).
4. Tundmatu körtsihoone projekt 1840-50.a. (?)
Fassaad. (RAKA, f.3828, n.1, s.213, l.8).
5. Tundmatu körtsihoone projekt 1840-50.a.(?)
Põhiplaan (RAKA, f.3828, n.1, s.213, l.8).
6. Körtsihoone esifassaad.
7. Esifassaad talli ukse kohalt.
8. Esifassaad juurdeehitusega ühinemise kohast.
9. Esifassaad talli kohalt.
10. Esifassaad juurdeehituse poolt.
11. Tagafassaad juurdeehituse poolt.
12. Tagafassaad tallipoolsest otsast.
13. Tallipoolne otsasein.
14. Tallipoolne otsasein.
15. Lauda varemed.

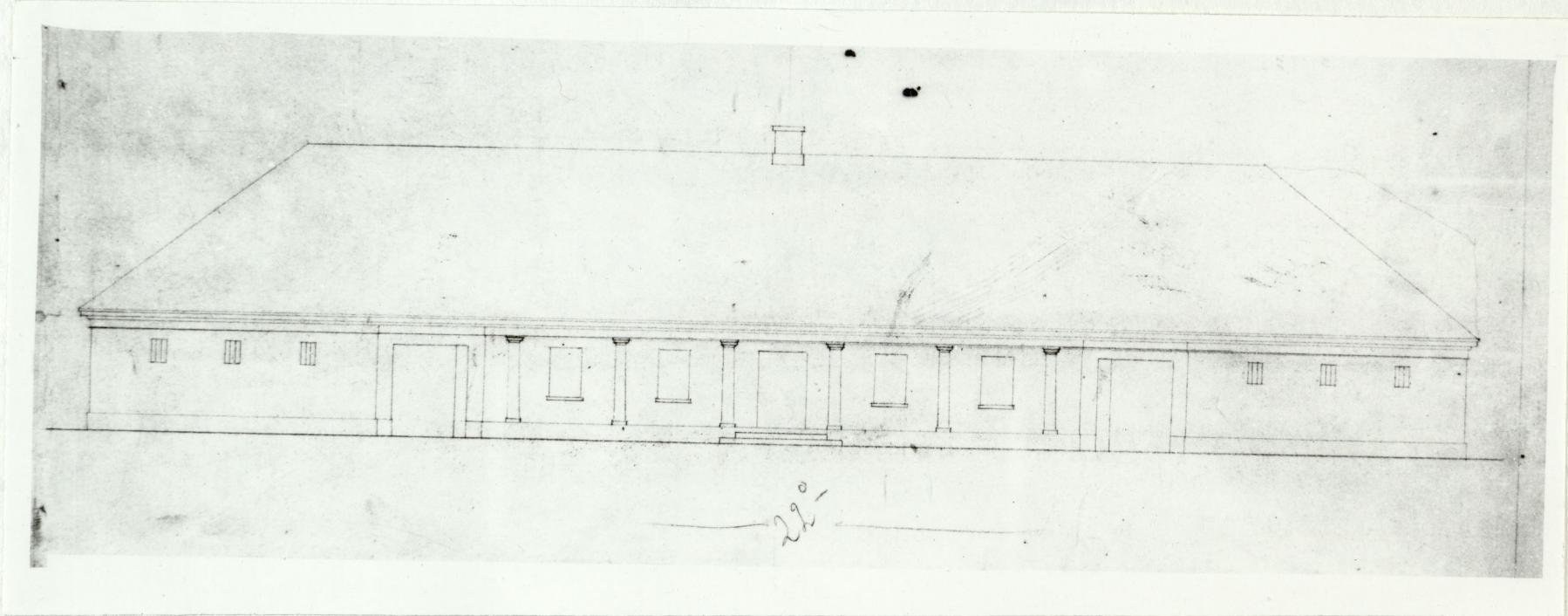

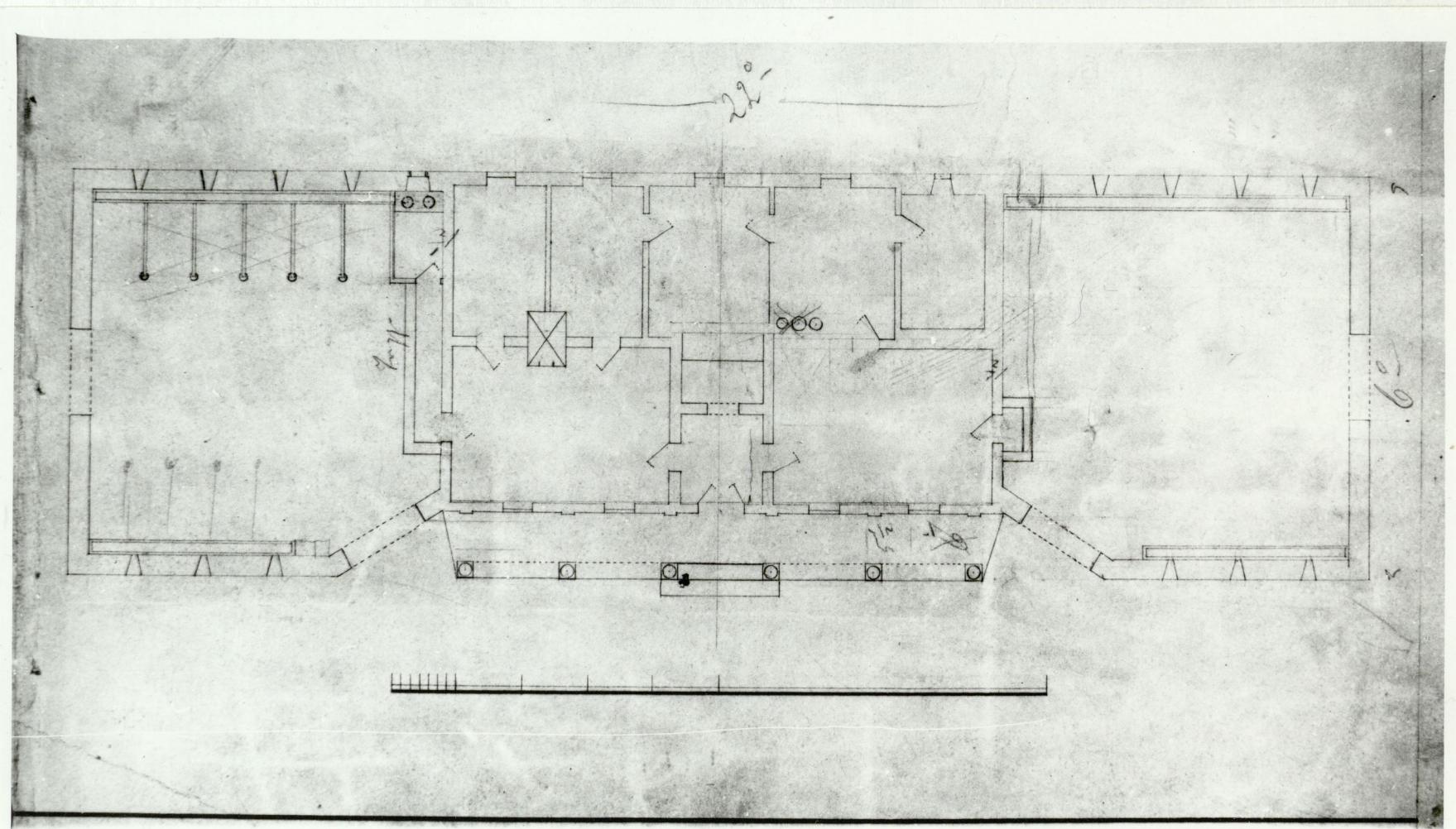

Specielle geometrische topographische Karte von dem privaten Gut Rewold, insbesondere von dessen ausseren Grenzen, so wie von den angrenzenden Alt-Kiesshöfischen Dörfern Tarraste, Langemois und Aijanar am verjüngten Maasse Transportirt und copirt nach der im Jahre 1801 und 1805 von Otto Gustav Greier angefertigten General-Karte der Gute Rewold und Alt-Kiesshoff, durch den Dorf-Herrnchen Freytag

Collegien Secrétaire C. Anders im Jahre 1839.

22

24

26

24

29

